

Gondolatok a rendszerszemléletről, rendszerértelmezésekről és rendszerátalakulásokról

A világrendszerrel, illetve világrendszer-szemléletről régóta (mondhatni, már vagy másfél évszázada) folyó vita hazai felújításának gondolatát csak üdvözölni tudom. Ami *I. Wallerstein* koncepcióját illeti, arról több alkalommal vele személyesen is eszmecserét folytattam¹, és meglehetősen sokat írtam (pl. Szentes 1985; 1995; 1999; 2011) mind elismerő és dicsérő szavakkal, mind pedig kritikai megjegyzésekkel.

Teljes mértékben egyetértettem és egyetértek ma is a világgazdaság szerves rendszerként értelmezésével, egyenlőtlen, sőt egyenlőtlenítő fejlődésének megállapításával, hiszen a nemzetközi fejlődési szakadékok magam is a világgazdaság történelmi fejlődésének összefüggésében véltem/vélem magyarázhatni. De hogyan is ne bíraltam volna Wallerstein nézeteiben a világrendszer-szemlélet abszolút, kizárólagos értelmezését, a tőkés gazdasági rendszernek kizárólag világrendszerként működésére vonatkozó felfogását, vagy a tőkés piacgazdaság létrejöttének történelmi véletlennel, „az uralkodó réteg képzelőerejének egyfajta alkotó szárnyalásával” magyarázását, továbbá a monopolizációra visszavezetett egyenlőtlen cserének a „nemzetközi kizsákmányolás” fő formájaként tételezését, és azt a feltételezést, hogy a tőkefelhalmozás világméretű folyamatának a „prekapitalista tartalékok” kimerülése szab végső határt?! És így tovább...

A fennálló világrendnek és az országokon belüli gazdasági-társadalmi rendszereknek a természetét és működését illetően éppúgy, miként a globális problémák okainak és megoldásuk lehetséges módozatainak a megítélésében is igen eltérő, sőt szélsőségesen ellentétes vélemények mutatkoznak. Ez nemcsak az értékrend eltéréseiből és az érdekek különbözőségéből fakad, hanem a nyílt vagy rejtett ideológiák közvetlen vagy közvetett hatásaiból is. A nemzetközi és hazai vitában sajnos még mindig markánsan jelen vannak, sőt dominálnak az ideologikus szemléletmód megnyilvánulásai. Márpedig az *ideologikus megközelítések* túlságosan is a fogalmakra helyezik a hangsúlyt a valós tartalom helyett. Az ideológiai fogalmak csatájában elvész a lényeg, és az ellentétes ideológiák hívei között legfeljebb a „süketek párbeszéde” alakul ki. Inkább csak a

saját köreikhez tartozókat győzködi, hiszen az általuk használt (vagy inkább elhasznált) fogalmak hallatán az ellentétes körökhöz tartozók eleve befogják fülüket.

Nem sok értelme van arról vitatkozni, hogy az ún. „szocialista” rendszerek összeomlása, illetve átalakulása a „kapitalizmus” győzelmét jelenti-e a „szocializmus” fölött (Szentés 2008), sem pedig arról, hogy a „tőkés világrendszer” a mindinkább globalizálódó és elmélyülő válságok révén az összeomlás határához jutott-e, illetve valamilyen „nem kapitalista” világrendszerre történő átalakulása mezsgyéjéhez ért-e.

A kapitalizmus közismerten többféle változatban létezik, és eddigi történelme során igen sokat módosult mindenütt. A szocializmus viszont a szovjet típusú régi és újabb diktatórikus rendszerek ideológiai cégéréként nemcsak eredeti jelentését és tartalmát, de hitelét is nagymértékben elvesztette.

Hasonlóképpen értelmetlen, vagy ma már legalábbis fölösleges arról vitázni, hogy az egyes országok, társadalmak fejlődését és sokuknak a lemaradását, „gyengén-fejlettségét” csupán belső tényezők határozzák-e meg, hiszen a felgyorsult globalizáció korában a külső, nemzetközi hatások szerepe aligha tagadhatók le úgy, mint akár néhány évtizeddel ezelőtt a konvencionális „elmaradottság”-elméletekben (Szentés 1971; 1999; 2002).

A dirigisták, vagyis az etatizmus hívei és az ultraliberálisok között az állam vagy a piac meghatározó szerepéről folyó vita is túlhaladottá vált amióta nemcsak a piac kiiktatására tett kísérletek vallottak csúfos kudarcot, hanem a mindenre kiterjedő privatizáció, dereguláció és liberalizálás „washingtoni konszenzusként” elhíresült politikája is.

Miközben olyan fogalmakat használunk a mai globális vagy éppen helyi társadalmi jelenségek és folyamatok leírására, amelyek a jóval korábbi állapotok kifejezésére születtek; többnyire nem vesszük észre, hogy a valóság nemcsak sokkal bonyolultabb, semhogy egyszerű fogalmakkal leírható lenne, hanem nagy léptékű és gyors változása folytán a fogalmak eredeti tartalmát elavulttá, irrelevánssá is teszi. E megállapítással egyáltalán *nem* az ilyen fogalmak használatát kifogásolom, hanem csak túlzott szerepüket és a velük való csatározásokat.

Nyilvánvaló, hogy a *gazdaság* nem azonos a piaccgazdasággal. Gazdálkodás, az erőforrások és javak elosztása lehetséges piac nélkül is, miként az a családokon belül történik. A központi elosztás nagyobb közösségek esetében azonban, amint azt a volt ún. „szocialista” rendszerek gyakorlata bizonyította, nemcsak bürokratikus, hanem minél fejlettebb a gazdaság, annál kevésbé hatékony és ésszerű. A piac teljes kiiktatása még azokban az országokban sem sikerült, ahol a fanatikus ideológia ezt a politika napirendjére tűzte. Sőt, általában is megállapítható, hogy mennél inkább gátolták a piac normális működését, annál inkább teret nyert és eluralkodott annak „fekete” változata. Világszinten, vagyis a rendkívül összetett, sokféle erőforrást és szereplőt, valamint terméket

és szolgáltatást felölelő világgazdaságban még kevésbé ígérhet sikert a piac nélküli központi elosztás elképzelt rendszere.

A *piac* persze már igen régóta nem az, amit a köznyelv értett valaha e fogalmon. Nemcsak az a konkrét hely, ahol termékeket adnak és vesznek, hanem a legkülönbélebb áruk valós vagy csak virtuális adásvételét felölelő intézmény is. (Wallerstein szavaival élve: „egy térben szerteágazó virtuális intézmény, azoknak a pontoknak az összessége, ahol ugyanolyan típusú cserefolyamatok zajlanak”.²) A valóságos piac aligha felel meg a standard tankönyvekben a tökéletes piacról leírt és sajnos még ma is hangsúlyozott ama ostoba elképzelésnek, hogy mind a kereslet, mind a kínálat oldalán egymástól független, azonos alkuerővel bíró és egyaránt jól tájékozott szereplők lépnek fel, mégpedig szükségleteiket, illetve érdekeiket racionálisan felmérve és szuverén döntéseket hozva. Igaz, az ún. „piaci tökéletlenségek” tényét, a tájékozottság és alkuerő egyenlőtlenségét, sőt a verseny többnyire monopolista jellegét már nemigen lehet tagadni a tankönyvekben sem.

A csak feltételezhető „tökéletes piac” spontán működése is törvényszerűen egyenlőtlenítő hatású, és még a csere feltételezett egyenértékűsége is eleve valamilyen egyenlőtlenséget foglal magában. A „*piaci tökéletlenségek*” tehát nem egyszerűen a piac tökéletes működését megzavaró olyan külső körülmények következményei, mint pl. az externáliák, a technológiai változások, az állami beavatkozások stb., hanem éppenséggel a piac spontán, akár tökéletes működésének is a természetes eredményei. (Szentés 1995; 2002) Az egyenlőtlen partnerek közötti csere természetesen egyenlőtlen ugyan, de a csere egyenlőségének követelése és célja fölöttébb naiv óhaj.

Következésképpen, akár „tökéletes”, akár „tökéletlen” a piac, annak spontán működése bármennyire is szükséges, sőt nélkülözhetetlen a gazdaságban, olyan *egyenlőtlenségeket* gerjeszt, amelyeknek társadalmi, illetve (a világgazdaságban) nemzetközi hatásait korrigálni, illetve ellensúlyozni kell. Ebből (is) adódik az államnak, illetve világszinten valamilyen globális intézménynek az ugyancsak nélkülözhetetlen szerepe a gazdaságban, hiszen az egyenlőtlenségek a *gazdasági egyensúlytalanságok* természetes előidézői. (Aligha indokolt tehát az állam szerepét a „tőke vég nélküli felhalmozásának” szolgálatára leegyszerűsíteni, még ha bizonyos, átmenetileg egyensúlyt javító, de az egyenlőtlenségeket nem csökkentő intézkedések ekként értelmezhetők is.)

A világgazdaságnak immár sorozatosan bekövetkező globális válságai és szinte állandósult válsághajlama ugyanis annak a fel nem oldott, sőt alig mérséklődő vagy éppen növekvő egyensúlytalanságának a jele és következménye, amely mindenekelőtt az egyes társadalmak közötti („nemzetközinek” mondott) és az azokon belüli *egyenlőtlenségekkel* függ össze.

Bár a fejlettség és elmaradottság világtérképe rohamosan változik (persze a múltban sem volt változatlan, és amíg néhány korábban fejletlen

régió, illetve ország gyorsan emelkedik a fejlettek közé, mások viszont elveszítik fejlődésük korábbi dinamikáját), sem a nemzetközi fejlődési szakadék, sem az egyes országokon belüli jövedelmi és vagyoni szakadék nem tűnik el, sőt lényegesen nem is csökken.

A válságok azonban nemcsak az egyenlőtlenségek által okozott egyensúlytalanságokkal függnek össze, hanem egyebek között – túl a pénzpiacok, illetve az értékpapír-kibocsátás kellő szabályozásának hiányán – azzal az *értékrenddel, morállal és társadalmi magatartással* is, amely a tőkés piacgazdaság legfejlettebb országaiban alakult ki, és onnan, vagyis a világgazdaság centrumából terjedt szét (*demonstrációs hatások* által) más országok felé. Ez nemcsak a profitmotívum elsődlegességét jelenti, hanem a *piacnak az eredeti, gazdasági hatáskörén kívüli szférákra való kiterjedését*, normális funkcióin túlmenő szerepét is. (Szentés 2009; 2011)

Amennyiben mindez a *piacgazdaság tőkés formájának* a következménye, úgy megoldásként – legalábbis az ideologikus szemlélet alapján – a piacgazdaságnak a kapitalizmus előtti formájához való visszatérés kínálkozhatna. Bár a piacgazdaság nem feltétlenül jelent tőkés piacgazdaságot, a visszatérés a kapitalizmus előtti piacgazdasághoz (ha egyáltalán volt ilyen) eleve kudarcra ítélt vállalkozás lenne.

A valós probléma az, hogy miként lehet a piacgazdaság jelenlegi kapitalista (vagyis profitorientált, állandó felhalmozást igénylő és a felhalmozott források egyenlőtlen, nagyrészt monopolista tulajdonviszonyain alapuló) formáját mind nemzetgazdasági, mind világgazdasági értelemben *megreformálni*. Mégpedig úgy és azért, hogy többé ne veszélyeztesse a fejlődésnek, sőt magának az emberi létnek a fenntarthatóságát azáltal, hogy mind a társadalmakon belül, mind nemzetközileg feszültségeket okoz egyenlőtlenítő hatásainál és válsághajlamánál fogva, és gátolva az ökológiai egyensúly megőrzését is.

A *társadalmi-gazdasági rendszerek reformálhatóságának problémája* régi vitakérdés, nemcsak a militáns forradalmárok és a békés megoldásokat keresők közötti általános polémiában, hanem konkrétan az ún. „reform-szocializmus” esélyeire vonatkozó korábbi eszmecsereikben és a kapitalizmus megújulási képességét illetően is.

Ami az előbbit, vagyis a *volt „szocialista” rendszer teljes megreformálhatóságát* illeti, a kérdésre adott válasz a szóban forgó *rendszer* (és általában a társadalmi rendszerek) *értelmezésétől* függ. Mondhatni persze, hogy a kérdés empirikusan már túlhaladottá és eldönthetetlené vált, legalábbis a volt szovjet blokkhoz tartozó országok esetében (miközben Kína és egy-két más ország esetében alighanem egy igenlő válasz lenne indokolt).

A szovjet típusú „szocialista” rendszert a meglehetősen általánossá vált és velejég ideologikus felfogás voltaképpen annak hivatalos ideológiája, a diktatórikus rendszer legitimizálására szolgáló önmeghatározása – és bármennyire is markáns, mégis csak felszíni jelenségei – alapján ér-

telmezi. Ha azonban kialakulásának történelmi hátterét és nemzetközi körülményeit figyelembe vesszük, és valódi természetét működésének és meghatározó jellegzetességeinek alapján határozzuk meg, akkor egy *tartósan és a társadalmi lét minden szférájára kiterjedően militarizált államkapitalista rendszerként*, nem pedig „létező szocializmusként” kell felfognunk.

Ezúttal is, miként már több írásomban (pl. Szentés 1995; 2003a; 2008) hangsúlyozom, hogy a szocializmus azonosítása a szovjet típusú rendszerrel nemcsak elfogadhatatlan leegyszerűsítés, hanem történelmietlen és tudománytalan, sőt nagymértékben félrevezető is. Igen különböző, sőt merőben eltérő ideológiát valló rendszereknek is lehet azonos vagy nagymértékben hasonló természete, noha a hivatalosan deklarált célok és a rendszer legitimizálására felhasznált ideológiai elvek természetesen befolyásolják és némileg differenciálhatják a lényegüket tekintve azonos természetű rendszerek működését és bizonyos társadalmi következményeit. A „szocialista” rendszernek a XX. század folyamán egyébként is *többféle változata* alakult ki, nem utolsósorban épp a fennállása során végbement változások, reformok eredményeként.

A „szocialista” rendszer *meghatározó ismérve* (legalábbis annak eredeti, „sztálini” változatában, vagyis a reformok előtti „klasszikus” formájában) az elszigetelődés, konfrontálás, és ebből adódóan minden egyéb vonását meghatározóan a társadalmi berendezkedés egészének tartós *militarizálódása*, (egyfajta „hadikommunizmus” állandósulása), amiből egyéb főbb, tipikus jellemzői adódtak.

A sztálini vagy ahhoz hasonló, szovjet típusú rendszerek létrejöttének *talaja az a gazdasági és társadalmi-politikai elmaradottság* volt, amely – ha más szinten és más körülmények között, de – *továbbra is jelen van*, sőt, a világ túlnyomó részére jellemző. A belső társadalmi feszültségek kiéleződése mellett a fejlettebb országokhoz való felzárkózásnak a történelmi igénye ma talán még fokozottabban és tudatosabban nyilvánulhat meg, mint a múltban – tekintettel a nemzetközi kommunikáció és információáramlás fejlettségére. Mindaddig, amíg a világ elmaradott térségeiben a társadalmakon belüli emancipáció és a nemzeti felemelkedés lehetőségét a világgazdasági viszonyok és mechanizmusok fennálló rendje inkább korlátozza, mintsem elősegíti, igen valószínű a jövőben is a sztálinihoz hasonló, szovjet típusú rendszerek kialakulása, fennmaradása. Olyanoké, amelyek a sztálinihoz hasonlóan, de feltehetően más, esetleg fundamentalista ideológiába öltözöttek, az elzárkózás és a külvilággal való szembenállás, a társadalom militarizálása, a gazdaság államkapitalista rendje és a *diktatórikus etatizmus* útján kísérik meg a belső szociális feszültségek feloldását illetve elfojtását, és a fejlettebb társadalmakhoz való felzárkózást.

Megjegyzendő, hogy diktatúrák képződésének veszélye nem csak a gyengén fejlett illetve feltörekvő országok esetében áll fenn. Ott és amikor a társadalom többségében nagyon felerősödik a „rend” és „biztonság”

iránti igény (többnyire azért, mert a bevándorlás okozta etnikai, illetve vallási konfliktusok vagy a terroristák akciói sorozatos rendbontással és életveszélyes körülményekkel járnak együtt), ez könnyen előkészítheti a talajt a katonai rendcsinálás és egy diktatórikus rendszer kialakulása számára.

Mindebből az következik, hogy a társadalmi rendszerek meglehetősen *változékonyak és többféle változatban is* megjelennek. Egyesek szerint a „*reform-szocializmus*” (pontosabban szólva a szovjet típusú rendszer tipikus működését módosító, az elszigetelődést és a diktatórikus elnyomást enyhítő, a hadigazdaság jellegzetességeit oldó, valamint a korlátozott és ellenőrzött demokratizálódás irányába tett lépések ekként elnevezett eredménye) lényegében „rendszeridegen” fejlemény és eleve kudarcra ítélt, sőt a rendszerváltást akadályozó kísérlet volt csupán. Ez a nézet azonban nem más, mint az *ideologikus szemléletmódnak*, sőt egyfajta „*purista*” (vagyis csak a „tisztá” jelenségeket elismerő) *megközelítésnek* a megnyilvánulása, amennyiben csupán az absztrakt modellekben ábrázolt társadalmi rendszereknek az ideális létét vagy totális megszűnését tételezi fel, tagadva a hibrid változatok létjogosultságát és a reformok útján való rendszerátalakulás lehetőségét³.

Talán indokolt itt, a reformok vagy forradalmi átalakítások kapcsán megjegyezni, hogy a történelemben a forradalmak győzelme többnyire az eredeti eszme és célok elárulásához és a régi rendnek legfeljebb új változatban való restaurálásához vezetett, míg az erőszakkal levett forradalmak tartós utóhatása gyakran azok eredeti céljainak fokozatos reformok útján való részleges megvalósítását eredményezte.

Az említett felfogásból *a társadalmi rendszereknek egy olyan értelmezése* is fakad, amely azokat az adott társadalom konkrét sajátosságaitól, történelmi hagyományaitól és kultúrájától függetlenül kialakult entitásokként kezeli. Eszerint a rendszereket nem maga a társadalom hozza létre, fejleszti és módosítja, illetve alakítja át egy másfajta rendszerbe, hanem csupán választhat közülük (mint a piacon megjelenő, a vevőtől független termékekből a vásárló).

Sokan azok közül, akik e felfogást osztják, hajlamosak valamely fejlett ország társadalmi rendszerét olyan ideáltipikus jellemvonásokkal bírni, emblematikus példának tekinteni, amely követendő, másolandó mintául szolgálhat a rendszerváltó, kevésbé fejlett országok számára. Ennek megfelelően a rendszerváltás és az azt megvalósító ún. „átmenet” aszerint értékelendő, hogy milyen mértékben jelennek meg az ideáltipikusnak tartott, voltaképpen idegen eredetű és importálandó jellemvonások a rendszerváltó országokban. Ez azt sugallja, hogy az ideálisnak vélt társadalmi rendszer egyfajta *uniformizált* alakja kell, hogy mindenütt kifejlődjék – tekintet nélkül az egyes társadalmak merőben eltérő történelmi múltjára, hagyományaira, kultúrájára és gazdasági helyzetére, valamint arra, hogy mind a piacgazdaságnak, mind a demokráciának sokféle (bár sehol sem tökéletes) változata létezik.

Valójában *minden társadalomnak magának kell kikínálnia* a globális rendszeren belül és az által segítve vagy gátolva egy megfelelően működő (a kommodifikációt, vagyis az árúvá tételt és a piaci törvényeket korlátok között érvényesítő) piacgazdaság és az annak kedvezőtlen társadalmi hatásait ellensúlyozó jóléti rendszer, valamint egy valódi demokrácia kifejlődésének feltételeit – mégpedig a *reformok sorozatának* és a változó nemzetközi feltételekhez igazodásnak a *folyamatában*⁴.

Mint hogy a *tőke* fogalma és létezésének társadalmi elterjedtsége is igen sokat változott a két-három évszázaddal ezelőtti értelmezéséhez és létezéséhez képest, a piac fent említett korlátozott érvényesülése mellett működő piacgazdaságot nem merném minden további pontosítás nélkül tőke nélküli, illetve „nem-kapitalista piacgazdaságnak” nevezni – elkerülendő a fogalmakkal való értelmetlen ideológiai csatározást. Más a helyzet ugyanis, ha a tőkét pusztán felhalmozott értéknek (termelési, illetve pénzeszközöknek, szellemi tudásnak, információknak, képességeknek, társadalmi kapcsolatoknak stb.), illetve általában fejlődési forrásnak értelmezzük, és más, ha monopolista, másokat kizáró és mások munkájából származó jövedelem kisajátítását biztosító tulajdonnak! Nyilvánvaló, hogy amennyiben az utóbbi értelemben vett tőke uralkodik a piacgazdaság fölött, akkor ez eleve kizárja a piac tökéletes működését!

Hasonlóképpen nyilvánvaló, hogy egy olyan piacgazdaságban, amely nincs az utóbbi értelemben vett tőkének alárendelve, de amelyben az értékek, illetve fejlődési források rendszeres felhalmozása folyik, a piaci mechanizmus csak a gazdaság szférájában érvényesülhet, vagyis a piaci törvényei nem uralkodhatnak a társadalom, illetve a társadalmi lét gazdaságon kívüli szférái fölött. Ezért a piac jelenlegi túlterjedésének (Szentés 2009) és a kommodifikációnak korlátot kell szabni úgy, hogy se az élő ember, illetve a munkaerő, se a kultúra, oktatás és tudomány, se a sport, de még a politika se váljék a piaci törvényeknek alávetett árúvá.

Az ún. *rendszer váltás*, valamint a tőkés piacgazdaság és parlamenti demokrácia rendszerébe való „átmenet” *értelmezésében* is többnyire tetten érhető az a végtelenül leegyszerűsítő, nem kevésbé ideologikus és purista felfogás, amely az egyik rendszernek egy másikkal való felváltását csakis az előbbi teljes lerombolásával véli sikeresen megvalósíthatni (a schumpeteri „kreatív rombolás” koncepciójára hivatkozva), és az átmenetet úgy képzei el, mint az új rendszernek a régi romjain való teljes felépítéséig tartó folyamatot.

E nézetnek egy szélsőséges változata az, amely a gyűlölt rendszer összeomlása érdekében a „minél rosszabb, annál jobb” elvét vallja, a rendszer váltást pedig csak akkor tartja sikeresnek, ha az előző korszak minden intézményét és szabályát, vagyis még az akkori uralommal szemben a társadalom által kivívott, kicsikart *reformok eredményeit* is felszámolják.

Ami viszont a *kapitalizmus megújulási képességét* illeti, az már sokkal kevésbé elvitatott, és legfeljebb csak bizonyos ortodox nézetekhez

ragaszkodók őrzik még a kapitalizmusnak vagy egy változatlanul ideális-ként és örökkévalóként, vagy egy változatlanul ördögiként és elpusztítandóként ábrázolt képét. Aligha kétséges, hogy a mai kapitalizmus lényegesen más, mint – mondjuk – egy vagy akár csak fél évszázaddal ezelőtt. Valójában persze nem a kapitalista rendszer alkalmazkodott a (főként, de nemcsak technikai) változásokhoz, hanem maga az *emberi társadalom*, amely az előbbi módosította, és amely a történelem során is többféle rendszert produkált sokféle változatban. Az emberi társadalom alkalmazkodásának esete a Természet más fajainak alkalmazkodó változásaitól leginkább talán abban tér el, hogy az emberek közössége a környezetének és életfeltételeinek saját maga által okozott változásaihoz is kénytelen újra meg újra alkalmazkodni, mégpedig többé-kevésbé tudatosan és célirányosan.

Ma már aligha akad épeszű ember, aki azt feltételezné, hogy a ma uralkodó *tőkés piacgazdaság rendszere* a maga sokféle arculatával és még akár legjóságosabb, legkedvezőbb mai változatával is az emberi társadalom fejlődésének végső és legtökéletesebb, ideális szakaszát jelenti. Ugyanakkor a tornyosuló és mind súlyosabb világproblémák egyre sürgősebbé teszik a *világrendszer egészének* átalakulását. Az egyes nemzetek és az emberiség fejlődésének már nemcsak a továbbvitele, hanem a „fenntarthatósága” is megköveteli ezt.

A világtársadalom jövője, fejlődésének fenntarthatósága, sőt egyáltalán az emberiség fennmaradása szempontjából *sorsdöntő kérdések* várnak megoldásra (Szentés 2003b; 2009). Bár a történelemben a mélyreható változásokra, sőt azok szükségességének felismerésére többnyire csak megkésetten, valamely nagyobb katasztrófa, háború és pusztulás után került sor, ezúttal talán remélni lehet, hogy a végső pusztulással fenyegető katasztrófák előtt még időben megindul a messzemenő és mélyreható változásokhoz vezető reformoknak a folyamata a világrendszer egészében. A globalizációs folyamat felgyorsulása ugyanis nemcsak bizonyos korábbi és többnyire más eredetű problémák globalizálódását és egyszersemind újabb veszélyek, illetve „kihívások” globális szinten való megjelenését vonja maga után, hanem – szerencsére – a Földünk és a világtársadalom egészének állapotára és problémáira vonatkozó *ismeretek* mind szélesebb körökben való terjedését, valamint a „globális problémák” fokozott *felismerését és tudatosodását* is. Az információs és kommunikációs technológia forradalmi fejlődése mindinkább közelebb hozza egymáshoz a távoli földrészek lakóit, és elősegítheti egymás problémáinak, gondolatvilágának és törekvéseinek megértését, valamint egyfajta „globális társadalmi tudat” kifejlődését, továbbá a világ civil társadalma és annak különféle részei érdekképviselési, érdekkifejező és -érvényesítő lehetőségeinek kialakulását. Kibontakozóban van (igaz, egyelőre inkább csak a retorikában) egyfajta globális szociális tudat és felelősségérzet. Mindezekben túlmenően az információs technológia rohamos fejlődése az interaktív kommunikáció lehetőségeinek szinte korlátlan

kitágítása révén új perspektíváit nyitja meg a közvetlen demokrácia – mind nemzeteken belüli, mind világszintű – kifejlődésének is.

A *világrendszer átalakulásának*, megfelelő átalakításának általános kritériumait természetesen könnyebb felvázolni, még a nyilvánvaló nézeteltérések ellenére is, mint meghatározni a konkrét reformok tartalmát, kivitelezésük feltételeit, időzítését, forgatókönyvét és várható hatásait. Az utóbbira aligha vállalkozhatnék. Az előbbit, ti. az átalakulás általános követelményeinek saját felfogásom szerinti felvázolását már más írásaiban (Szentés 2003a; 2003b; 2008; 2009; 2011) megkíséreltem, ezért itt csak összefoglalóan sorolom fel a legfontosabbakat. Ezek – többek között – a következők:

- egy „szociális”, illetve „ökoszociális piacgazdaság” kifejlesztése világszinten is (és az egyes országokon belül is), a piac működésének a gazdaság, vagyis a termékek és szolgáltatások szférájára korlátozásával, kedvezőtlen társadalmi illetve nemzetközi hatásainak szociálpolitika és segélyezés révén való ellensúlyozásával;
- a luxusberuházásokat és hivalkodó fogyasztást sújtó, az egészséget és a környezetet károsító termékekre kivetett magasabb adóknak és vámoknak, valamint a jövedelmek és vagyonok progresszív adóztatásának általánossá tétele, továbbá egy progresszív nemzetközi jövedelemadó bevezetése – az erőforrásokkal való ésszerűbb gazdálkodás és a jövedelmeknek a társadalmi és nemzetközi egyenlőtlenségeket csökkentő újraelosztása céljából;
- a nemzetközi intézmények reformja egy arányos és demokratikus képviseleti rendszer kialakítása irányában, és a globalizálódó civil szervezeteknek, NGO-knak a döntéshozatalban való megfelelő részvételét biztosítandó;
- mind a piac működése, mind az állami, illetve nemzetközi intézmények tevékenysége fölött a civil társadalom demokratikus ellenőrzésének kifejlesztése;
- a globális kormányzás feltételeinek megteremtése az államok, illetve regionális blokkok közötti együttműködés fejlesztésével, egy globális közületi szektor megteremtésével és a konszenzus alapján hozott határozatok végrehajtását kikényszerítő, azok megsértését szankcionáló eszközökkel;
- az ideológiákat visszaszorító és a vallások, illetve kultúrák közötti konfliktusokat feloldó „új felvilágosodás” kibontakoztatása;
- a planetáris tudatnak, az egyetlen (a Természet részét képező) emberi fajhoz tartozás tudatának általános kifejlesztése és ennek megfelelően az erkölcsi megújulás, együttműködés és szolidaritás szellemének az elterjesztése stb.

Nem állhatom meg, hogy az *együttműködés* követelményével kapcsolatban ne tegyek egy hangsúlyozott megjegyzést. Noha a mai, társadalmon belüli és nemzetközi, illetve globális problémáknak nyilvánvalóan csak összefogással és együttműködéssel lehetséges bármiféle megol-

dása, mégis divatosabb és mindinkább uralkodó koncepcióvá vált a „*nemzeti versenyképesség*” ideája és javításának követelménye. Ez persze kiválóan alkalmas a jóléti kiadások lefaragásának igazolására, miközben azt a hamis, veszélyesen félrevezető képzetet kelti, hogy az országok, illetve nemzetek versengése valamiféle zéró összegű játék, amelyben az egyik annyit nyer, amennyit a másik veszít. Ez legfeljebb a piaci versenyben, bár többnyire ott is csak átmenetileg igaz, és voltaképpen nem más, mint a tőkés profitszerző motívumnak az a megnyilvánulása, amely a versenytárs kiszorítását, legyőzését, illetve bekebelezését célozza. A nemzetek ilyenfajta versenye csak és kizárólag negatív összegű játékot jelenthet, amelyben mindenki veszít. Félreértés ne essék: eszembem sincs elvitatni a verseny és a versenyképesség fontosságát a gazdaságban az anyagi termékek és szolgáltatások, illetve az azokat előállító és piacra vivő vállalatok vonatkozásában! Nem tudom azonban elfogadni a versenyképesség ily módon kialakult koncepciójának a nemzetek, illetve országok vagy éppen régiók esetére vonatkoztatását és ezek versengésének ökonomista, a gazdaságra leegyszerűsített és (a „*competitio*” eredeti jelentésével is ellentétben) az együttműködést negligáló értelmezését, sem pedig az országok versenyképességének mérésére kialakított és nemzetközileg elterjedt mutatószámokat!

A fennálló világrendszer átalakítása nemcsak a nemzetközi élet megannyi szférájában, globális szinten megindítandó és együttműködéssel végrehajtandó reformok sorozatát követeli meg, hanem feltételezi a világrendszer részeiben, az egyes régiókban és országokon belül is reformok útján végbemenő változásokat. Ebből egyfelől az következik, hogy egy *folyamatról* van szó, amelynek világosan meghatározandó iránya kell legyen (az annak megfelelő vagy attól eltérő változások mércéjeként), és amelynek a megindulása parancsolóan sürgős. Másfelől következik az is, hogy a globális rendszer átalakítása nemcsak globális szintű változásokat tételez fel, hanem a *részek átalakulását* is – az egész és a részek közötti dialektikus viszony jegyében.

Jegyzetek

- ¹ Így például az 1973-ban kitört világgazdasági válság természetéről a Max Planck Intézetben tartott szűk körű szeminárium folyamán, továbbá az Egyesült Nemzetek Egyeteme némely konferenciáján is stb.
- ² Megjegyzendő persze, hogy cserefolyamatra adásvétel nélkül, vagyis piacon kívül is sor kerülhet.
- ³ Noha reményeit *Marx* a munkásmozgalom megerősödéséhez fűzte, amely mint „ellensúlyozó erő” meghatározó szerepet játszott az általa elemzett kapitalizmus későbbi megreformálásában, paradox módon ő maga nem hitt a reformok sikerében. Ezért a kapitalizmus forradalmi megdöntését helyezte kilátásba, s egy olyan posztkapitalista társadalom jövőképét vázolta fel, amelyben sem tőke, sem piac, sem állam, sem erőszak nem létezik, az emberek pedig legjobb

tudásuk és képességeik szerint munkálkodnak a közjó gyarapításán, és csak tényleges szükségleteik szerint veszik igénybe annak termékeit.

- ⁴ Amikor *Juan Carlos* királytól az Egyesült Nemzetek Egyeteme néhány fős delegációja számára (alig egy évvel Franco halála után) adott audienciáján azt kérdeztük, hogy miként képzelel el a demokrácia megteremtését a több évtizedig tartó diktatúra után, ő válaszában hangsúlyozta: nem lehet demokráciát máról holnapra teremteni, de el kell indítani a *demokratizálódás folyamatát*, és nem szabad azt megállítani, sem pedig valaha is befejezettnek tekinteni.

Hivatkozások

(Csupán saját korábbi írásaimra hivatkozom, ily módon egyes megállapításaim kapcsán a bővebb kifejtést megtakaríthatom.)

- Szentes Tamás 1971, 1973, 1976a, 1983, 1988: *The Political Economy of Underdevelopment*. Budapest, Akadémiai Kiadó
- Szentes Tamás 1976b: *Az elmaradottság és fejlettség dialektikája a tőkés világ-gazdaságban*. Budapest, Kossuth Könyvkiadó
- Szentes Tamás 1980: *Polgári és „újbaloldali” elméletek a tőkés világ-gazdaságról*. Budapest, Kossuth Könyvkiadó
- Szentes Tamás 1985: *Theories of World Capitalist Economy. A Critical Survey of Conventional, Reformist and Radical Views*. Budapest, Akadémiai Kiadó
- Szentes Tamás 1995: *A világgazdaságtan elméleti és módszertani alapjai*. Budapest, Aula
- Szentes Tamás 1999: *Világgazdaságtan I. Elméleti és módszertani alapok*. Budapest, Aula
- Szentes Tamás 2002, 2005: *World Economics I. Comparative Theories and Methods of International and Development Economics*. Budapest, Akadémiai Kiadó
- Szentes Tamás 2003a: *World Economics II. The Political Economy of Development, Globalisation and System Transformation*. Budapest, Akadémiai Kiadó
- Szentes Tamás 2003b: Globalizáció: áldás vagy átok? In: Bayer J. – Lévai I. (szerk.): *Globalizációs trendek. Tanulmányok*. Budapest, MTA Politikai Tudományok Intézete, 13–59.
- Szentes Tamás 2008: Győzött-e a kapitalizmus? In: Miszlivetz F. (szerk.): *Találjuk ki... Tanulmányok Hankiss Elemér tiszteletére*. Budapest – Szombathely, MTA PTI – Savaria University Press, 32–49.
- Szentes Tamás 2009: *Ki, mi és miért van válságban? A leegyszerűsítő nézetek és szemléletmód kritikája*. Budapest, Napvilág Kiadó
- Szentes Tamás 2011: *Fejlődés-gazdaságtan*. Budapest, Akadémiai Kiadó